Gönderim Tarihi: 01.10.2016

Kabul Tarihi: 12.11.2016

KARS VE ÇEVRESİNDE KARAZ YERLEŞMELERİ Karaz Settlements in Kars and Its Neighbourhood

Akın BİNGÖL

Yrd. Doç. Dr. Kafkas Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
akinbing@kafkas.edu.tr
Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

Son Kalkolitik Çağ ile olgunlaşmaya başlayan ve tüm İlk Tunç Çağı boyunca varlığını devam ettiren Karaz Kültürü, Eski Yakındoğu'nun en uzun ömürlü kültürü görünümündedir. Karaz Kültürü, Transkaukasya, Doğu Anadolu, Nahçıvan, Kuzeybatı İran, Suriye-Filistin ve Levant topraklarına kadar yayılmıştır. Ancak kültürün çekirdek alanının Kura ile Aras nehirlerinin arası olduğu düşünülmektedir. Siyah açkılı metalimsi parlak keramik sanatı, kültür için belirleyici olup kırmızı astarlı ve kırmızımsı kahverengi ve siyah açkılı çift renkle keramik örnekleri de bulunmaktadır. Ağırlıklı olarak tarımcı olan kültür mensuplarının Tunç Çağı metalürjisi göz önüne alındığında ovalık alanlara yakın yerleşme tipolojisini benimsemiş olmaları dönemin siyasi konjunktürünün uygun olduğunu göstermektedir. Taş temelli, kerpiç duvarlı yapılar ile şekillenen mimari tarz, yuvarlak ve dörtgen planlara sahiptir. Son üç yıldan beridir yaptığımız sistematik araştırmalarla kültürün çekirdek topraklarında bulunan Kars ve yakın çevresinde Karaz Kültürü'nün yayılım alanı, yerleşim stratejisi/tipolojisi hakkında yeni bulgulara ulaşılmıştır. Bununla birlikte tespit edilen yayılım alanına paralel olarak kültürün merkezi olabilecek merkezlerin incelenmesi çalışmanın ana temasını oluşturmaktadır. Çalışmada ayrıca, tespit edilen merkezlerin, GPS koordinatlarıyla haritalandırılması yapılmış, sınırları çizilmiş coğrafi alan içerisindeki konumları, su ağı şebekeleri ve eski yollar ile bağlantılarının da analizi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Karaz Kültürü, İlk Tunç Çağı, Kars, Yerleşim Stratejisi, GPS

Abstract

Kura-Aras culture starting to grow in late Chalcolithic Age and proceeding to exist in early Bronze Age is the most long-lasting culture. Kura-Aras culture spread to Transcaucasia, North Anatolia, Nakhcevan, Northwest Iran, Syria-Palestine and Levant lands. However, it is supposed that core area of the culture was between Kura and Aras rivers. Black-polished stoneware art is a determinant and there are red-lined, reddish brown and black-lined bicoloured samples of stoneware. Taken the metallurgy technology of members of the culture into consideration, that they adopt typology of settling on near lowlands seems looks appropriate the political conjuncture of the period. The architectural style shaped by Stone-based and mud-walled methods has round and square designs. By the studies we

have been carrying out for the last three years in and around Kars which is spread sphere of the culture, new findings about the spread sphere of Kura-Aras culture and settling typology have been gained. In addition to spread sphere, investigating the places highly probable to be centre of the culture is main theme of the study. Moreover, in the study, the centres are analysed in the location mapped by GPS and coordinated in bordered geographical area, water networks and connection points with old roads.

Keywords: Karaz Culture, Kars, Settlement Strategy, GPS, Early Bronze Age

Giriş

Transkafkasya, Doğu Anadolu, Nahçıvan, Kuzeybatı İran, Suriye-Filistin ve Levant topraklarını içine alan bu geniş ölçekli coğrafyada Son Kalkolitik Çağı ile Orta Tunç Çağı arasında (İlk Tunç Çağı) binyılı aşkın bir süre devam eden Karaz Kültürü Eski Yakındoğu'nun en uzun ömürlü kültürü olarak karşımıza çıkmaktadır¹. Geniş bir yayılım coğrafyası içerisinde birçok isim ve kökenle karşımıza çıkan kültür, ilk olarak Abright tarafından "Khirbet Kerak" olarak adlandırılmış² ve yakın geçmişe kadar kültürün terminolojisi³ hakkında birçok öneri yapılmıştır. Kuftin, Chubinishvili ve Dzhaparidze bu kültüre "Kura Aras Kültürü"⁴ terimini kullanırken, Piotrovskii ve Krupnov "Transkafkasya'nın Eneolitik Kültürü"⁵

¹ IŞIKLI, M. 2011: **Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s.18; ÜNSAL, V. 2006: **"Karaz Kültürü'nün Kuzey Sınırı"**, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi (16), Erzurum, 127-142; IŞIKLI 2011: 23 vd.; YİĞİTPAŞA, D., S. CAN 2012: **"Van Müzesi Buluntuları Işığında Van-Muş Bölgesi'nde Erken Tunç Çağı ve Karaz Kültürü"**, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (5/20), 274-291.; PEHLİVAN, M, 1990: **"Karaz ve Hurriler"** 100. Yıl Sosyal Bilimler Dergisi-I, Van, s.168; PIOTROVSKY, B. B. 1962: **"The Aeneolithic Culture of Trans-Caucasian in the Third Millenium, B.C."**, VI. International, Congress of Prehistoric and Proto Historic Sciences, Moscow, s: 1vdd.

² AMIRAN, R. 1952: **"Connections Between Anatolia and Paletsine in the EBA"**, Israel Exploration Journal (2), Israel, 89-103; IŞIKLI 2011: 41.

³ Radyo-karbon ve Tipoloji tarihlemelerine göre bu kültürün Önasya'da görüldüğü dönem, M.Ö. 3250-1750 yılları arasını kapsamaktadır.

⁴ KUFTIN, B.A. 1943: **"An Urartian Columbarium on the Slopes of Ararat and the Copper Age of Kura-Arex Basin"**, Vestnik Gosukarstvennogo Muzeja (XIIIIB), 92-123; DZHAPARIDZE, O. 1964: **"The Culture of Early Agricultural Tribes in The Territory of Georgia"**, VII. International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences, Moskow; IŞIKLI 2011: 41.

⁵ PIOTROVSKY, B. B. 1962: 7; KRUPNOV, F. I. 1964: **"The Most Archaic Culture of the Caucasus and the Caucasian Community"**, Soviet Anthropology and Archaeology III, 31-42. Ayrıca bkzn. LANG, D. M. 1970: Armenia. London, 70.

terimini, Burney “Erken Transkafkasya Kültürü”⁶ terimini, Dyson ise İran/Yanıktepe Kazıları’nın vermiş olduğu materyaller neticesinde “Yanık Kültürü”⁷ terimini kullanmıştır. Dyson’un önerdiği terim bilim insanları tarafından fazla rağbet görmemesine rağmen Burney tarafından öne sürülen terim daha önce kullanılan “Kura Aras Kültürü” ismi kadar bilim insanları tarafından ilgi görmüştür. Ayrıca bu terimlerin yanında “Doğu Anadolu’nun Erken Bronz Çağı”⁸ terimi ve bu kültürün keramiğine de “Transkafkasya Bakır Çağı”⁹ ve “Doğu Anadolu’nun Bakır Çağı Keramiği”¹⁰ gibi terimler de kullanılmıştır.

Karaz¹¹, Pulur¹², Güzelova¹³ ve Sos Höyük¹⁴ kazıları bu kültürün

⁶ LANG 1970: 71; BURNEY-LANG 1971: **The Peoples Of The Hills**, London; BURNEY, C. A. 1977: **From Village to Empire: An Introduction Near Eastern Archaeology**, London.

⁷ DYSON, R.H. 1968: “**The Archaeological Evidence of the Second Millenium B.C. on the Persian Plateau**”, CAH (II), 14-16.

⁸ BURNEY, C. A. 1958: “**Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age**”, Anatolian Studies VIII, London, 157-209; MELLART, J. 1958: “**The End of the Early Bronze Age in Anatolia and Aegean**”, AJA 62, New Jersey, 9-33.

⁹ AMIRAN 1952: 96 vdd.; BITTEL, K. 1945: **Önasya Tarih Öncesi Çağlar: Mısır, Filistin, Suriye**, Çeviren Halet Çambel, İstanbul; LLOYD, S. 1956: **Early Anatolia**, London; LLOYD, S. 1967: **Early Highlands Peoples of Anatolia**, London.

¹⁰ LANG 1970: 70; BURNEY-LANG 1971: 45.

¹¹ KOŞAY, H. Z. 1948: “**Karaz Sondajı**”, Türk Tarih Kongresi (3), Ankara, 165–169.; LAMB, W. 1954: “**The Culture of North-East Anatolia and its Neighbours**”, AS (IV), London, 21-32.; BURNEY 1958: 172; KOŞAY, H. Z., TURFAN, K. 1959: “**Erzurum-Karaz Kazısı Raporu**”, Belleten (XXIII/91), 350-362; KOŞAY, H. Z. 1974: **Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi**, Ankara, 53; ARSEBÜK, G. 1974: **Altınova’da Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak-Çömlek Arasındaki İlişkiler Sorunu**, İstanbul Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul;11 vdd.; ARSEBÜK G. 1979: “**Altınova’da (Elazığ) Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak-Çömlek Arasındaki İlişkiler**”, Türk Tarih Kongresi (8), 81-92; PEHLİVAN, M. 1984: **En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum; ARSEBÜK G. 1986: “**Altınova’da(Elazığ) Başlangıcından İlk Tunç Çağın Sonuna Kadar Kültür Silsilesi ve Sosyal Tabakalanma Sorunu**”, Türk Tarih Kongresi (9), 67-72.; PEHLİVAN 1990: 170; PEHLİVAN, M. 1994: “**Başlangıçtan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Bayburt ve Yöresi**”, Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu (23–25 Mayıs 1988), Ankara, 327-345; CEYLAN, A. 2000: “**1998 Yılı Erzincan Yüzey Araştırması**”, Araştırma Sonuçları Toplantısı (17/2), Ankara, 181-193; CEYLAN, A. 2001: **Sarıkamış, Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**,

anavatanının Erzurum ve çevresinin olabileceği yönünde önemli kanıtlar taşımaktadır. Yapmış olduğumuz yüzey araştırmaları ve bu araştırmalar sonucunda elde ettiğimiz verilere dayanarak Son Kalkolitik dönemde başlayıp İlk Tunç Çağı boyunca devam eden bu kültüre “Karaz Kültürü” ve ele geçirilen keramiğe de “Karaz Keramiği” terimini kullanmak tarafımızca daha doğru gibi görünmektedir. Bundan dolayı hem çalışma alanımızda hem de Doğu Anadolu Bölgesi’nin diğer yörelerindeki Karaz Kültürüyle çağdaş veya Karaz Kültürü’nün geç evreleriyle paralellik gösteren yerleşim yerlerinde ele geçirilen buluntular için “Karaz Kültürü” ve ya “Karaz Keramiği” terimlerini kullanmayı uygun bulduk. Kültür için karakteristik olan siyah açıkta keramikler dışında aynı formda ve bezemede kırmızı keramikler ve kırmızımsı kahverengi ile siyah açkının birlikte kullanıldığı çift renkli keramikler de kültür mensuplarınca benimsenmiş ve uygulanmıştır. Mimari tarz olarak taş temelli kerpiç yapıların, yuvarlak ve

Erzurum, 1 vdd.

¹² BURNEY 1958: 192; KOŞAY, H. Z. 1962: “**Pulur Kazısı, 1960**”, TAD (11), Ankara, 25-28.; KOŞAY, H. Z., VARY, H. 1964: **Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu**, Ankara; ARSEBÜK 1979: 83; PEHLİVAN 1984: 12 vd; YAKAR, J. 1985: **The Later Prehistory Of Anatolia: The Late Chalcolithic and Early Bronze Age**, BAR (268), Oxford; GÜNERİ, S. 1987: “**Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırması**”, Araştırma Sonuçları (V/II), Ankara, 45-75; PEHLİVAN 1990: 170; GÜNERİ, S. 1992: “**Doğu Anadolu’da Yeni Gözlemler**”, TAD (XXX), Ankara, 149-196.; CEYLAN 2000: 182; CEYLAN 2001: 32; KOÇHAN, N.-M. KARAOSMANOĞLU-B. CAN 2005: “**Erzurum Çevresinde Eskiçağ Yerleşmeleri**”, Arkeoloji, Anadolu ve Avrasya, Erzurum, 3 – 14.

¹³ KOŞAY-VARY 1964: 5; KOŞAY 1974: 54; ARSEBÜK 1979: 83; PEHLİVAN 1984: 33; YAKAR 1985: 302; CEYLAN 2000: 182; CEYLAN 2001: 75.

¹⁴ SAGONA A. 1984: “**The Caucasion Region in The Early Bronze Age**”, BAR International Series (Part 1/3), Oxford. 248 vd.; SAGONA, A., C. SAGONA, H. ÖZKORUCUKLU 1995: “**Excavations at Sos Höyük-1994 First Preliminary Report**” AS (45), London, 193-218; SAGONA, A., C. SAGONA, H. ÖZKORUCUKLU 1996: “**Excavations at Sos Höyük-1994**”, KST XVII/I, Ankara, 129-150; SAGONA, A. - M. ERKMEN-C. SAGONA 1997: “**Excavations Sos Höyük 1995**”, KST (18/1), Ankara, 137-143.; SAGONA, A. - M. ERKMEN-C. SAGONA 1998: “**Excavations Sos Höyük 1996**”, KST (19/1), Ankara, 245-250.; SAGONA, A. - M. ERKMEN-C. SAGONA 1999: “**Excavations at Sos Höyük, 1997**”, KST (20/1), Ankara, 205-206.; SAGONA A. - C. SAGONA 2000: “**Excavations at Sos Höyük, 1998**”, KST (21/1), Ankara, 143-144; CEYLAN, A. 2005: “**The Erzincan, Erzurum and Kars Region in The Iron Age**”, Anatolian Iron Ages (V), London, 21-29.

dörtgen planlı olduğu anlaşılmaktadır¹⁵. Kültürün çekirdek topraklarında kalan Erzurum¹⁶-Kars ve yakın çevresinde son üç yıldan beridir sürdürdüğümüz arkeolojik araştırmalar¹⁷ ile kültürün, sınırları çizilmiş bu coğrafyadaki yayılım alanı, yerleşim stratejisi/tipolojisi üzerinde çalışılmıştır¹⁸. Bu çalışmalar doğrultusunda tespiti yapılan merkezlerin coğrafya ve birbirleriyle olan ilişkilerinin anlaşılması için GPS koordinatları ile haritalandırılmaları sağlanmıştır¹⁹ (Bkz. Hrt. 1).

Çalışma alanı ve çalışma alanının coğrafyası

Çalışma için belirlenen coğrafya, Kars'ın Sarıkamış İlçesi'nin Karakurt Köyü ile başlayıp Selim İlçesi'nden Kars merkeze uzanmakta, buradan güneye doğru Ani ve Digor yönüne devam edip Iğdır il sınırında Arpaçay Nehri ile Aras Nehri'nin birleştiği yerde son bulmaktadır. Çalışma bölgesinin başlangıcı aynı zamanda Orta Aras Havzası'nın başlangıç kısmıdır. Bilindiği gibi Aras Vadisi çok geniş bir alana yayılmıştır. Bu vadi boyunca daha önce (1998- 2013) A. CEYLAN²⁰ başkanlığında ve benim de üyesi olduğum ekip tarafından Orta Aras Vadisi ile bağlantılı olarak çok sayıda Karaz yerleşmesi tespit edilmiştir. Bu dağılım ile bağlantılı olarak Karaz yerleşmelerinin dağılımı, Orta Aras Vadisi boyunca da yoğunluğunu korumuştur. Bu bölge Kars Çayı, Arpaçay Nehri, Derinöz Suyu, Karahan

¹⁵ KOZBE, G. 1990: "Van-Dilkaya Höyüğü Erken Transkafkasya Keramigi", VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı,

¹⁶ CEYLAN, A. 2008_a: "Kuzeydoğu Anadolu Yüzey Araştırmalarının Bir Değerlendirilmesi", Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi 7/39, Erzurum, 103-117; CEYLAN, A. 2008_b: **Doğu Anadolu Araştırmaları, Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)**, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum, 1 vdd.

¹⁷ Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın izni ve Kafkas Üniversitesi'nin desteği ile devam ettirilen bu araştırmalar, 2014-2015-2016 Kars-Iğdır Yüzey Araştırmalarıdır.

¹⁸ Başkanlığımca yürütülen bu çalışmalara her biri kendi alanında uzman olan, Kafkas Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Mustafa Karageçi, Kafkas Üniversitesi Turizm Fakültesi Turizm Rehberliği Öğretim Üyesi, Ayhan Yardımcıel, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyeleri Yrd. Doç. Dr. Yavuz Günaştı ve Yrd. Doç. Dr. Oktay Özgül katılmıştır. Ayrıca gerek öğrencilik gerekse mesleki hayatımda maddi ve manevi desteklerini benden esirgemeyen saygıdeğer hocam Prof. Dr. Alpaslan Ceylan, katılımlarıyla bizi onurlandırmışlardır.

¹⁹ GPS koordinatlarını haritalandırdığı **Emine Gizlenci**'ye emekleri için teşekkürler. Bu çalışmaların tamamı Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars Iğdır I ve II cilt olarak yayınlanmıştır. Aras Vadisindeki Karaz yerleşmelerinin dağılımı ve özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk: CEYLAN 2008_b; 1 vdd; CEYLAN 2015: 1 vdd.

Çayı ve Aras Nehri su şebekesi ağının coğrafi alan ile entegre olduğu bölümdür. Bölgenin ana yükselteri, Sarıkamış'ta bulunan Allahuekber dağları, Selim'de bulunan Akbaba tepeleri, Ani ile Kars arasında bulunan Yahni dağları ve Dumanlı Dağ silsilesidir²¹. Ortalama 2000 rakımlı Kars bölgesinin yaklaşık 900 rakımlı Aras Havzası'na bağlantısı Karakurt, Kağızman ve Halıkışla dolamaçları ile mümkün olmaktadır. Genel olarak düz olan Kars Platosu, arazideki bahsi geçen sular ve yükselterilerden dolayı farklı bölümlere ayrılmış gibi görünmekte ve farklı isimlerle anılmaktadır. Bunlardan Selim Ovası, kabaca Kars ile Sarıkamış arasını kapsamaktadır. Ovanın kuzeyi Kars Çayı ve bağlı derelerce, güneyi ise Akbaba tepeleri ile çevrelenmektedir. Kars Ovası ise Benliahmet Köyü ile başlayarak güneye doğru Yahni Dağı Geçidi'ne kadar devam eden alanı kapsamaktadır. Yani Dağı ile başlayan ve batıdan Dumanlı Dağ silsilesi ile güneyden Arpaçay Nehri ve kuzeyden Kars Çayı ile çevrelenen bölge ise Şöregel olarak adlandırılmaktadır. Bu bağlamda üç parçaya ayrılan çalışma alanının ilk kısmı Sarıkamış ve Selim Ovası, ikinci kısmı Kars Ovası ve üçüncü kısmı Şöregel olarak belirlenmiştir. Birinci bölüm içinde bulunan ve araştırılan merkezler içinde, çalışma alanımızın içinde kalan Değirmen-tepe Vadisi'nin en batı ucunda İznos Kalesi ve doğuya doğru sırasıyla Yeni Gazi ve Yolgeçmez kaleleri bulunmaktadır. Selim Ovası'nın başlangıcına denk gelen ve Değirmen-tepe Vadisi'ne paralel uzanan Asboğa Vadisi'nin bitiminde ise Kırankaya Kalesi bulunmaktadır.

Çalışmanın ikinci bölümü olan Kars Ovası'nda bulunan merkezler, ovaya güneybatıdan girip bir müddet doğuya doğru devam ettikten sonra kuzeyden ayrılan Kars Çayı ile çevrelenmiştir. Şehrin bu bölümünde bulunan yükselteriler Leylektepe, Diktepe ve Çakmak Tepesi'dir²². Bura bulunan merkezler, Paşaçayır Höyük ile Değirmen-tepe'dir²³. Bu iki merkeze kuş uçuşu 5 km. mesafede bulunan Azat Höyük ise Borluk Vadisi'nin batı ucunda bulunmaktadır. Üçüncü çalışma bölgemiz Şöregel olup Orta Çağ tarihinde Şirak/Şirakavan olarak bilinen bölgedir²⁴. Bu bölüm çalışma

²¹ KARAGEÇİ, M. 2015: "Arpaçay Havzası'nda Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kars. s. 1 vd.

²² DEMİR, M. 2014: **Kars Kent Coğrafyası**, Kafkas Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Erzurum, s.88

²³ BİNGÖL, A.-YARDİMCİEL, A. 2015: "2014-2015 Yılları Kars-İğdir İl ve İlçeleri Yüzey Araştırmaları Işığında Güney Kafkasya Orta ve Son Tunç Çağı'na İlişkin Veriler", Yeni Türkiye 72, Kafkaslar Özel Sayısı II, s. 92

²⁴ ÖZMENLİ, M. 2012: "Ortaçağ'da Şöregel'in Tarihi Coğrafyası", Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl 5, sayı 9, s.163

bölgemiz içinde rakım olarak en düşük bölgedir. Rakım 1450 civarında olup, buna bağlı iklim koşulları daha ılımandır. Batıda Yahni Dağı ile Kars Ovası'ndan ayrılan bölgenin doğu sınırını kabaca Arpaçay Nehri çizirken Kuzey tarafı Kars Çayı ve Güneyi ise Dumanlı Dağ silsilesi ile çevrelenmiştir²⁵. Bu bölümde incelenen merkez ise Ziyarettepe'dir.

Merkezler

Kırankaya Kalesi

Belirtildiği üzere Orta Aras Havzası'nın başlangıç kısmına paralel olan çalışma alanımızın batısında bulunan İznos, Yeni Gazi, Yolgeçmez ve Kırankaya kalelerinden sadece Kırankaya Kalesi'nde Karaz keramik verisine ulaşılmıştır (**Fotoğraf 1**). Kırankaya Kalesi. Yoğun olan kemamikler tamamen siyah ağıldırlar. Bununla birlikte kalede döneme ilişkin başka bir materyal bulunmamaktadır. Kalenin sur duvarlarının Demir Çağı'nda inşa edildiği anlaşılmaktadır (**Fotoğraf 2**).

Paşacıyır Höyük

Paşacıyır Höyük, Kars merkez ile Paşacıyır Mahallesi arasında ve hemen mahallenin girişinde bulunmaktadır (**Fotoğraf 3**). Burada yaptığımız araştırmalarda Karaz Kültürü'ne ait keramik verisine ulaşılmıştır. Bu veriler höyüğün tahrip olduğu bölgeden elde edilmiştir. Bununla birlikte taş örme duvarların yer aldığı bölümün Orta Çağ periyoduna ait olduğu burada yoğun olan Orta Çağ keramik verisinden anlaşılmaktadır²⁶ (**Fotoğraf 4**).

Değirmen-tepe

Değirmen-tepe merkezi, hemen Paşacıyır Höyük bitişiğinde olup, güneyinden Kars Çayı geçmektedir (**Fotoğraf 5**). Tepenin doğusunda İnzibat olarak bilinen tatlı su kaynağı bulunmaktadır. Güneyinde bulunan tarım arazilerine hâkim olan tepede yaptığımız araştırmalarda Karaz Kültürü'ne ait siyah ağılı keramik verisine ulaşılmıştır. Bununla birlikte Orta Tunç Çağı'na ait siyah ağılı keramik verisi de Değirmen-tepe'den elde edilen veriler arasındadır²⁷ (**Fotoğraf 6**). Bu merkezin Paşacıyır Höyük ile analojisi üzerinde çalışmalar devam etmektedir. Keza, bu tepe üstü arkeolojik merkezin, höyüğün güvenliğini sağlamak amacıyla kullanılmış olması muhtemeldir.

Azat Höyük

Azat Höyük, Paşacıyır Höyük'ün kuzeydoğusunda ve höyüğe kuş uçuşu 5 km. mesafede bulunmaktadır (**Fotoğraf 7**). Bu höyükte 1944

²⁵ KARAGEÇİ, M. 2014: "Arpaçay Havzası'nda Tunç Çağı Yerleşmeleri", Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.14, Kars, s.78

²⁶ BİNGÖL, A.-YARDİMCİEL, A. 2015: 92.

²⁷ BİNGÖL, A.-YARDİMCİEL, A. 2015: 92

yılında Kılıç Kökten tarafından sondaj çalışması yapılmıştır. Bu sondaj sırasında elde edilen veriler maalesef sağlıklı değerlendirilemediği için yeni bir sondaj veya kazı ihtiyacı bulunmaktadır. Höyük Orta Aras Havzası'nın önemli yerleşim merkezlerinden biri olup, genel olarak Güney Kafkasya'da bölgesinde Orta ve Son Tunç Çağı Aras Boyalıları Kültürü için birçok soru işaretinin çözümü kavuşacağı bir merkezdir. Kılıç Kökten'in Eti (Hitit) keramikleri olarak tanımladığı malzemeler aslında tarifen Aras Boyalılarını andırmaktadır. Ancak malzemelere ulaşamadığı için kesin bir bilgi vermek şuan için zor görünmektedir²⁸. Höyükte yaptığımız incelemelerde höyüğün güney tarafında bulunan kayalar arasına duvar örülerek bir sur inşası yapıldığı anlaşılmaktadır. Höyüğün kuzey tarafında ise (kaçak kazı yapılan bölge) üç sıra iri andezit taşlarından bir temel izi görülmektedir. Höyükte tespit edilen keramik verisi bölgenin çok net şekilde İlk Tunç Çağı Karaz Kültürü'nün varlığına işaret etmektedir. Bununla birlikte işlenmiş kemik aletler, amuletler, taşınır ocak parçası ve bir ocak altı aparatına yüzey araştırması sırasında ulaşılmıştır (**Fotoğraf 8**).

Ziyarettepe

Ziyarettepe Kalesi, Kars-Ani karayolunun 35. Km'sinde bulunan Esenkent Köyü ile Soylu Köyleri arasında bulunan bir tepe üzerinde bulunmaktadır (**Fotoğraf 9**). Kafkas Geçitleri ile alakalı bir konumda bulunan kalenin Ani Antik Kenti'ne karayolu ile uzaklığı 7 km kuş uçuşu 3 km mesafesi bulunmaktadır. Kale tamamen yuvarlak planlı olup tamamen surlarla çevrilidir. Bu anlamda bizi şaşırtan bir mimariye sahiptir. Kalenin giriş kapısı doğu yönünde olup, giriş kapısına ulaşan yol güney eteğinden başlayarak güneydoğu ve nihayetinde doğuda son bulmaktadır²⁹. Kayalık bir topografyaya sahip olan kalenin yolu ve giriş kapısında Geç Demir Çağı teknolojisinin izleri bulunmaktadır. Bu kayalık alanda bulunan taşlar yontularak kale yolu oluşturulmuştur. 200 metre çapında olan kalenin sur duvarları özellikle güney yönünde 4 metreye yaklaşmaktadır. Sur duvarları belli mesafelerle bastiyon ve kurtin uygulaması ile güçlendirilmiştir. Giriş kapısı dikdörtgen planlı iki kademeli tasarlanmıştır. İlk giriş kısmı ikinci kademe sur ile desteklenmiş olup, bu surlar birinci ve ana girişin bağlandığı surlara 17 metre sağlı soğlu mesafelerle bağlanmaktadır. Kale bölgesinde İlk Tunç Çağı'ndan itibaren uygulanan kromlek mezarlar bulunmaktadır. Bu kromlek mezarlardan bir tanesi ve en büyüğü ise güney eteğinde

²⁸ KÖKTEN, K. 1944: "Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar", Belleten VIII, Ankara.

²⁹ BELLİ, O.-YADİMCİEL, A. 2016: "Eski Çağ'da Kars-Ani Bölgesi'nin En Önemli Savunma Tesisi: Ziyarettepe Kalesi", TAÇ: Mimarlık Arkeoloji Kültür Sanat Dergisi, Sayı 7, s.5.

bulunmaktadır. Kalenin güney yamacında İlk Tunç Çağı, Karaz keramik verisini ulaştırmıştır³⁰ (**Fotoğraf 10**).

Sonuç

Kars Çayı, Karahan Çayı, Derinöz Suyu, Arpaçay ve Aras nehirlerinden oluşan su şebekesinin entegre olup aynı zamanda şekillendirdiği sınırları çizilmiş coğrafi bölümde en önemli yerleşim merkezinin Azat Höyük olduğu anlaşılmaktadır. Gerek merkezin büyüklüğü ve Karaz Kültürü'nün karakteristik dokusuna uygun yerleşim tipolojisi höyüğün önemine vurgu yapmaktadır. Bununla birlikte taşınabilir ocak ve ocak altı, işlenmiş kemik aletler, amuletler, çift renkli keramik verisi, karakteristik siyah açkılı keramiklerin yoğunluğu ve kalitesi buranın Karaz Kültürü için önemli bir merkez olduğuna işaret etmektedir. Diğer merkezlerden elde ettiğimiz keramik verileri Azat Höyük'te olduğu kadar kaliteli bir işçiliğe sahip değildir.

İznos, Yenigazi, Yolgeçmez ve Kırankaya kalelerinin vadi sırtlarında bulunmaları ve kale tipolojisinde olmaları bu merkezlerin yerleşmelerin yoğunlaştığı Kars Ovası öncesi birer güvenlik noktaları oldukları fikrini uyandırmaktadır. Çalışma bölgesinin birinci ve ikinci alanındaki stratejinin eldeki veriler ışığında bu mantıkla şekillendiği düşünülmektedir. Bununla birlikte çalışma bölgesinin üçüncü alanı olan Şöregel'de önemli bir merkez olarak tespiti yapılan Ziyarettepe'nin de güvenlik ile alakalı bir tesis olduğu anlaşılmaktadır. Kale kapısı ile Aşağı Kent Yerleşmesi arasında bulunan yol bu fikri desteklemektedir.

Üç bölüm halinde incelenen coğrafyanın her bir bölümü kendine has yerleşim tipolojisine sahiptir. Ancak bunlardan Kars Ovası höyük tarzı yerleşmelerin çokluğu ile dikkat çekmektedir. Bu ayırım noktası birinci ve üçüncü bölümlerdeki coğrafyanın geçiş güzergâhı olması ile açıklanabilir. Keza bu bölümlerde daha çok savunma yapılarına ağırlık verilmiştir. Birinci bölümün Yukarı Aras ile Orta Aras Havzası arasında bulunması, üçüncü bölümün ise Kafkas ile Anadolu platoları arasında bulunması coğrafi sınırların kale tipi merkezlerle kontrol altında tutulması şeklinde yorumlanabilir.

KAYNAKLAR

- AMIRAN, R. 1952: "Connections Between Anatolia and Paletsine in the EBA", Israel Exploration Journal (2), Israel, 89-103
- ARSEBÜK, G. 1974: *Altınova'da Koyu Yüzlü Açkılı ve Karaz Türü Çanak-Çömlek Arasındaki İlişkiler Sorunu*, İstanbul Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.

³⁰ BİNGÖL, A. 2016: 209 vd.

- ARSEBÜK G. 1979: “Altınova’da (Elazığ) Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler”, Türk Tarih Kongresi (8), 81-92.
- ARSEBÜK G. 1986: “Altınova’da(Elazığ) Başlangıcından İlk Tunç Çağın Sonuna Kadar Kültür Silsilesi ve Sosyal Tabakalanma Sorunu”, Türk Tarih Kongresi (9), 67-72.
- BELLİ, O.-YADİMCİEL, A. 2016: “Eski Çağ’da Kars-Ani Bölgesi’nin En Önemli Savunma Tesisi: Ziyarettepe Kalesi”, TAÇ: Mimarlık Arkeoloji Kültür Sanat Dergisi, Sayı 7, s.5.
- BİNGÖL, A.-YADİMCİEL, A. 2015: “2014-2015 Yılları Kars-Iğdır İl ve İlçeleri Yüzey Araştırmaları Işığında Güney Kafkasya Orta ve Son Tunç Çağı’na İlişkin Veriler”, Yeni Türkiye 72, Kafkaslar Özel Sayısı II, s. 92
- BITTEL, K. 1945: *Önasya Tarih Öncesi Çağlar: Mısır, Filistin, Suriye, Çeviren Halet Çambel, İstanbul*
- BURNEY, C. A. 1958: “Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age”, *Anatolian Studies VIII*, London, 157-209.
- BURNEY, C. A. 1977: *From Village to Empire: An Introduction Near Eastern Archaeology*, London.
- BURNEY-LANG 1971: *The Peoples Of The Hills*, London.
- CEYLAN, A. 2000: “1998 Yılı Erzincan Yüzey Araştırması”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı (17/2)*, Ankara, 181-193.
- CEYLAN, A. 2001: *Sarıkamış, Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Erzurum.
- CEYLAN, A. 2005: “The Erzincan, Erzurum and Kars Region in The Iron Age”, *Anatolian Iron Ages (V)*, London, 21-29.
- CEYLAN, A. 2008_a: “Kuzeydoğu Anadolu Yüzey Araştırmalarının Bir Değerlendirilmesi”, *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi 7/39*, Erzurum.
- CEYLAN, A. 2008_b: *Doğu Anadolu Araştırmaları, Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum.
- DEMİR, M. 2014: *Kars Kent Coğrafyası*, Kafkas Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Erzurum.
- DYSON, R.H. 1968: “The Archaeological Evidence of the Second Millenium B.C. on the Persian Plateau”, *CAH (II)*, 14-16.
- DZHAPARIDZE, O. 1964: “The Culture of Early Agricultural Tribes in The Territory of Georgia”, VII. International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences, Moskow.
- GÜNERİ, S. 1987: “Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırması”, *Araştırma Sonuçları (V/II)*, Ankara, 45-75;
- GÜNERİ, S. 1992: “Doğu Anadolu’da Yeni Gözlemler”, *TAD (XXX)*, Ankara, 149-196.
- İŞIKLI, M. 2011: *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s.18
- KARAGEÇİ, M. 2014: “Arpaçay Havzası’nda Tunç Çağı Yerleşmeleri”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.14, Kars, s.78

- KARAGEÇİ, M. 2015: **Arpaçay Havzası'nda Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kars.
- KOÇHAN, N.-M. KARAOSMANOĞLU-B. CAN 2005: **"Erzurum Çevresinde Eskiçağ Yerleşmeleri"**, Arkeoloji, Anadolu ve Avrasya, Erzurum, 3 – 14.
- KOŞAY, H. Z. 1948: **"Karaz Sondajı"**, Türk Tarih Kongresi (3), Ankara, 165–169.
- KOŞAY, H. Z. 1962: **"Pulur Kazısı, 1960"**, TAD (11), Ankara, 25-28.
- KOŞAY, H. Z. 1974: **Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi**, Ankara, 53.
- KOŞAY, H. Z.-TURFAN, K. 1959: **"Erzurum-Karaz Kazısı Raporu"**, Belleten (XXIII/91), 350-362.
- KOŞAY, H. Z.-VARY, H. 1964: **Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu**, Ankara.
- KOZBE, G. 1990: **"Van-Dilkaya Höyüğü Erken Transkafkasya Keramiği"**, VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı,
- KÖKTEN, K. 1944: **"Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar"**, Belleten VIII, Ankara.
- KRUPNOV, F. I. 1964: **"The Most Archaic Culture of the Caucasus and the Caucasian Community"**, Soviet Anthropology and Archaeology III, 31-42.
- KUFTIN, B.A. 1943: **"An Urartian Columbarium on the Slopes of Ararat and the Copper Age of Kura-Arex Basin"**, Vestnik Gosukarstvennogo Muzeja (XIIIB), 92-123
- LAMB, W. 1954: **"The Culture of North-East Anatolia and its Neighbours"**, AS (IV), London, 21-32.
- LANG, D. M. 1970: **Armenia**. London, 70.
- LLOYD, S. 1956: **Early Anatolia**, London.
- LLOYD, S. 1967: **Early Highlands Peoples of Anatolia**, London.
- MELLART, J. 1958: **"The End of the Early Bronze Age in Anatolia and Aegean"**, AJA 62, New Jersey, 9-33.
- ÖZMENLİ, M. 2012: **"Ortaçağ'da Şöregel'in Tarihi Coğrafyası"**, Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl 5, sayı 9, s.163
- PEHLİVAN, M. 1984: **En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- PEHLİVAN, M. 1990: **"Karaz ve Hurriler"** 100. Yıl Sosyal Bilimler Dergisi-I, Van, s.168
- PEHLİVAN, M. 1994: **"Başlangıçtan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Bayburt ve Yöresi"**, Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu (23–25 Mayıs 1988), Ankara, 327-345.
- PIOTROVSKY, B. B. 1962: **"The Aeneolithic Culture of Trans-Caucasian in the Third Millennium B.C."**, VI. International Congress of Prehistori and Proto historic Sciences, Moscow, 1vdd..
- SAGONA A. - C. SAGONA 2000: **"Excavations at Sos Höyük, 1998"**, KST (21/1), Ankara, 143-144
- SAGONA A. 1984: **"The Caucasion Region in The Early Bronze Age"**, BAR

- International Series (Part 1/3), Oxford. 248 vd.
- SAGONA, A. - M. ERKMEN-C. SAGONA 1997: “Excavations Sos Höyük 1995”, KST (18/1), Ankara, 137-143.
- SAGONA, A. - M. ERKMEN-C. SAGONA 1998: “Excavations Sos Höyük 1996”, KST (19/1), Ankara, 245-250.
- SAGONA, A. - M. ERKMEN-C. SAGONA 1999: “Excavations at Sos Höyük, 1997”, KST (20/1), Ankara, 205-206.
- SAGONA, A., C. SAGONA, H. ÖZKORUCUKLU 1995: “Excavations at Sos Höyük-1994 First Preliminary Report” AS (45), London, 193-218.
- SAGONA, A., C. SAGONA, H. ÖZKORUCUKLU 1996: “Excavations at Sos Höyük-1994”, KST XVII/1, Ankara, 129-150.
- ÜNSAL, V. 2006: “Karaz Kültürü’nün Kuzey Sınırı”, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi (16), Erzurum, 127-142.
- YAKAR, J. 1985: *The Later Prehistory Of Anatolia: The Late Chalcolithic and Early Bronze Age*, BAR (268), Oxford.
- YİĞİTPAŞA, D., S. CAN 2012: “Van Müzesi Buluntuları Işığında Van-Muş Bölgesi’nde Erken Tunç Çağı ve Karaz Kültürü”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (5/20), 274-291

EKLER

Harita 1. Yerleşmeler

Fotoğraf 1. Kırankaya Kalesi

Fotoğraf 2. Kırankaya Kalesi Keramikleri

Fotoğraf 3. Paşacıyır Höyük

Fotoğraf 4. Paşacayır Höyük Keramiği

Fotoğraf 5. Değirmentepe Yerleşmesi

Fotoğraf 6. Değirmentepe Keramikleri

Fotoğraf 7. Azat Höyük

Fotoğraf 8. Azat Höyük Keramikleri

Fotoğraf 9. Ziyarettepe Kalesi

Fotoğraf 10. Ziyarettepe Kalesi Keramikleri